

Патріоти чи злочинці? Віддані командири чи зрадники? Повстансько-партизанська боротьба часів Української революції 1917—1921 років досі викликає палкі дискусії серед науковців та не має обґрунтованої однозначності.

В історичній науці до цього часу відсутнє комплексне та цілісне бачення цього ключового для історії України феномену. Своєрідність тактики, поєднання патріотичного і злочинного, трагічного та героїчного в діяльності командирів, отаманів, «батьків» викликає багато питань. Автори об'єднують результати сучасних досліджень різних аспектів повстанського руху та показують його багатогранність, неоднозначність, але, разом із тим, і значимість повстанства в історії України.

Проект об'єднав науковців, сферою інтересів яких є історія повстанського руху доби Української революції 1917—1921 років та постреволуційних 1920-х у всіх проявах: військові, військово-політичні, соціальні та національні аспекти, мотивація та особливості, суперечності та роль очільників-отаманів повстанського руху тощо. Кожен з авторів фахово дослідив певну складову поліморфного повстанства, показав його переваги та слабкі сторони в контексті революційних подій. Спільні зусилля авторів дозволили створити книгу, в якій показано селянський повстанський рух усєї революційної доби — від зародження у 1917 р. до згасання на початку 1920-х.

ІКБЕЗ
історичний фронт

ISBN 978-617-12-3181-8

www.bookclub.ua

ВІЙНА З ДЕРЖАВОЮ ЧИ ЗА ДЕРЖАВУ?
СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ 1917-1921 РОКІВ

ВІЙНА З ДЕРЖАВОЮ ЧИ ЗА ДЕРЖАВУ?

СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ
В УКРАЇНІ 1917-1921 РОКІВ

ВІЙНА З ДЕРЖАВОЮ ЧИ ЗА ДЕРЖАВУ?

**Селянський повстанський рух
в Україні 1917-1921 років**

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Ук)
В42

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Рекомендовано до друку Вченою радою Університету економіки
та права «КРОК» (протокол № 4 від 14 грудня 2016 р.)

Авторський колектив:

*Дмитро АРХІРЕЙСЬКИЙ, Павло ІСАКОВ, Михайло КОВАЛЬЧУК,
Денис КРАСНОСІЛЕЦЬКИЙ, Володимир ЛОБОДАЄВ,
Борис МАЛИНОВСЬКИЙ, Юрій МИТРОФАНЕНКО,
Дмитро МИХАЙЛИЧЕНКО, Владислав РЕЗНІКОВ*

Під загальною редакцією *Володимира Лободаєва*

Рецензенти:

*Патриляк Іван Казимирович, доктор історичних наук, професор
Пиріг Руслан Якович, доктор історичних наук, професор
Срібняк Ігор Володимирович, доктор історичних наук, професор*

Дизайнер обкладинки *Микита Тітов*

Громадський просвітницький проект «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»

ЛІКБЕЗ.
історичний фронт

ISBN 978-617-12-3181-8

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного
Дозвілля», видання українською
мовою, 2017
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного
Дозвілля», художнє оформлення,
2017

ЗМІСТ

Повстанський рух — прикметна риса Української революції (<i>Вступне слово д.і.н., професора В. Верстюка</i>)	4
Від редактора	15
Розділ 1. Вільне козацтво: від самооборони до повстання (весна 1917 — літо 1918 рр.) (<i>Володимир Лободаєв</i>).....	20
Розділ 2. Збройне протистояння в українському селі 1918 року (від Брестського миру до проголошення Директорії УНР) (<i>Борис Малиновський</i>)	59
Розділ 3. Отаманщина 1918 — 1919 років (<i>Юрій Митрофаненко</i>)	100
Зародження	102
Причини	115
Сутність.....	119
Боротьба.....	141
Розділ 4. Політика «воєнного комунізму» і селянський повстанський рух 1919 р. (<i>Дмитро Михайличенко</i>).....	148
Розділ 5. Початки махновщини (<i>Дмитро Архірейський</i>)	170
Розділ 6. Повстанський рух проти російських білогвардійців (<i>Михайло Ковальчук</i>)	202
Розділ 7. Махновський рух наприкінці революції (<i>Дмитро Архірейський</i>)	248
Розділ 8. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919 — 1921 рр.): динаміка кількісних змін, ідеологія, географія поширення (<i>Павло Ісаков</i>)	282
Розділ 9. Селянський повстанський рух на Слобожанщині (березень 1918 — 1923 рр.) (<i>Владислав Резніков</i>).....	317
Розділ 10. Зимові походи та отаманщина національного вектору антибільшовицького повстанського руху (<i>Денис Красносілецький</i>).....	354

ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ — ПРИКМЕТНА РИСА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Очевидно пам'ятаючи мої давні роботи з історії повстанського руху і махновщини зокрема, автори книжки запросили мене написати до неї передмову. Іншими словами — влаштувати своєрідний переклик наукових поколінь, щоб з'ясувати, на що пішло чверть століття сучасної історіографії, як далеко історична наука просунулася у вивченні цієї проблеми, які виклики стояли перед нею тоді і чим вона переймається зараз. Приблизно так. Спробую впогратись із цим непростим завданням.

Усе почалося з другої половини 80-х років ХХ століття. Радянський Союз намагався позбутись іміджу «імперії зла» і разом з тим не позбутись ролі провідної держави світу. Це вимагало докорінної реорганізації, в тому числі і змін у поглядах на історію. Однак реформаторам не вистачало ні знань, ні досвіду, усе робилось майже на впомацки, інтуїтивно і налякано. Історики почали з пригадування досвіду «хрущовської відлиги», коли дуже непослідовно намагалися реабілітувати репресованих за сталінських часів діячів революції, проте далеко не всіх. Так, наприкінці 80-х років настала пора говорити про Бухаріна і Троцького як про найвидатніших опонентів Сталіна в комуністичному середовищі. Після відкриття архівів і спецфондів олюднення революційного простору набрало широких масштабів. Спочатку це робилося заповненням «білих плям», тобто без зміни ленінсько-сталінської парадигми революції. Та логіка вільного пі-

знання дуже швидко показала, що в радянській історичній науці було мало спільного з реальними історичними подіями, оскільки керувались науковці насамперед ідеологічними догмами, схемами і табу. Саме так сталося і з повстанським рухом.

Власне, поняття «повстанський рух» радянська історіографія просто не знала, розповідалося про боротьбу з «куркульською контрреволюцією», «політичним бандитизмом», «дрібнобуржуазною націоналістичною контрреволюцією». За переконаннями В. Леніна, дрібна буржуазія (читай: заможне селянство та ремісники) була найнебезпечнішим ворогом радянської влади і «диктатури пролетаріату». Чому? Тому що саме ці люди мали невелику власність — кілька десятин землі, трохи худоби, — яка дозволяла тяжкою працею здобувати свій хліб і відтворювати складену багатьма поколіннями хліборобську традицію і культуру. Українське селянство не сприймало комуністичну ідеологію поголовної рівності, що ґрунтується на праві держави привласнювати результати важкої праці. Щоправда, був у селянина ще один ворог, який робив його ситуативним союзником більшовиків. Це був поміщик — потужний конкурент на аграрному ринку. В нього і землі було більше, і техніки, а головне — політичних прав, освіти, вміння ефективно використовувати переваги великого господарства. Селяни в своїй масі були не проти позбавитися конкурента у революційній крутоверті. Тут їх шлях час від часу збігався з більшовицьким, але поза боротьбою з поміщиками різко розходився. Яскравим проявом подібної тактики є історія махновського руху. Моя перша розвідка з історії махновщини називалась «Комбриг Нестор Махно». З кінця зими до середини літа 1919 р. Н. Махно командував III Задніпровською бригадою, яка входила до складу дивізії П. Дибенка

й успішно воювала з добровольчими частинами на Донбасі. Комбриг у Червоній армії був воєначальником доволі високого рангу (згодом генеральського), через те головний пафос розвідки (брошури) зводився до риторичного питання: а чому, власне, радянська історіографія, як і література та кіно, дають негативний і навіть вульгарний образ Махна, не бачать його заслуг перед революцією? А вони очевидні. Махновці тричі укладали союз із Червоною армією. Це вони спустошили тил денікінців, коли білі розгорнули активний наступ на Москву і були вже біля Тули. Це вони форсували у листопаді 1920 р. Сиваш і вийшли в тил армії Врангеля у Криму, після чого білі припинили опір. Відповідь собі і, сподіваюсь, читачам, я дав у більш загальній праці, яка називалася «Махновщина» і мала дуже важливий підзаголовок «Селянський повстанський рух в Україні 1918—1921 рр.». Відповідь була простою: вільний радянський лад, який відстоювали махновці і який передбачав нівелювання ролі держави, її невтручання в місцеве самоуправління і способи господарювання, не мав нічого спільного з більшовицькими спробами запровадження комунізму під керівництвом держави диктатури пролетаріату. Більшовики не хотіли ділити владу з жодною політичною силою, в тому числі й лівою, навіть у своїх лавах вони не допускали інакомислення. Використовували противників не стільки агітацією та пропагандою, скільки «червоним терором», ВУЧК, частинами особливого призначення, продовольчими загонами і Червоною армією. Ці державні інструменти застосовувалися проти селян, яким обіцяли землю, а потім зганяли в комуни, вилучаючи хліб на користь держави. Така практика і політика подавалися як пролог до світлого комуністичного майбутнього. Безумовно, це спричиняло масовий селянський опір, у тому числі і збройний — у формі повстан-

ського руху. Повстанські загони рідко вели активну наступальну діяльність, у переважній більшості випадків вони обороняли свої села, волості, повіти від нападників. Винятком була махновська армія, яка здійснювала великі рейди, швидко пересуваючись територією України.

Сьогодні, живучи в демократичному суспільстві, навіть дивно говорити, що людина має повне право обирати спосіб життя, мати власність, нести за неї відповідальність, бути захищеною у своєму праві законом, а фермер навіть може розраховувати на підтримку держави. Вихованій радянською школою, літературою та мистецтвом соцреалізму, комсомолом і партією людині, яку оточувала державна власність, а спроби виявити приватну ініціативу карались кримінальним кодексом, було непросто пояснити, що «куркуль» — це жупел, вигаданий комуністичною пропагандою, щоб переслідувати найпрацьовитіших селян, а «куркульська контрреволюція» — це спричинений агресією захист приватної власності, результатів своєї праці, а також сім'ї та громади від чужоземного вторгнення. Спроби комуністів поділити село на два табори — бідноту та заможних, — а потім внести в їх середовище класову боротьбу мали антигуманний, злочинний характер. Вони були добре засвоєні більшовиками за часів революції, а за десятиліття використані в період колективізації, у роки Голодомору, які фактично привели до втрати цілої соціальної верстви — селянства, хоча влада завжди твердила, що веде боротьбу лише з куркулем-експлуататором. Остання думка, власне, є побіжним аргументом на користь тверджень про селянство як єдине ціле, зв'язане культурою, релігією, виробничими процесами, соціальною психологією та національним характером.

У процесі формування концепції Української революції як самостійного історичного явища стало зрозуміло,

що селянський повстанський рух був однією з її найважливіших особливостей, наскрізним мотивом, який пронизував її від початку і до кінця. Уже в 90-ті роки ХХ ст. вітчизняним історикам вдалося доволі повно описати особливості повстанського руху, вивчити його кількісні параметри, партизанську тактику, ареали активних дій, особи отаманів. Великий вплив на українських істориків — дослідників повстанського руху мала книжка відомого італійського історика Андреа Граціозі «Більшовики і селянство в Україні, 1918—1919 роки: нариси про більшовизми, націонал-соціалізми та селянські повстання», опублікована 1997 року. А. Граціозі, вивчаючи проблему, дійшов висновку, що український повстанський рух набрав характеру національно-визвольного і «має парадигмальну цінність, особливу оригінальність і певне право першості в багатьох історіях нашого століття». Тобто те, що відбулося в Україні, неодноразово повторювалося згодом в інших країнах, які виборювали право на національну незалежність. У зв'язку з цим не треба дивуватися, що постать Н. Махна в світі відоміша за постаті М. Грушевського, В. Винниченка і С. Петлюри.

Якщо вже йдеться про персони повстанських отаманів, які радянською історіографією були зведені до рівня політичних бандитів і імена яких згадувалися лише в негативному контексті, то ще в 90-х роках величезну пошукову та публікаторську роботу з повернення повстанських ватажків у героїчний епос революції здійснив Р. Коваль. Він є автором численних публікацій на цю тему. Тільки в одній з них — «Отамани гайдамацького краю» — було наведено біографії 33 отаманів. Р. Коваль і сьогодні плідно працює, досліджуючи повстанський рух. Популярністю користується розвідка Р. Ковалю про отамана Зеленого (Д. Терпила), яка тричі перевидавалася і доповнювалася.

Саме з підказки Р. Коваля тема повстанства набула художнього відтворення у творах В. Шкляра, роман якого «Чорний ворон» теж кілька разів перевидавався і перекладався іншими мовами та був номінований на Шевченківську премію. Повстанські сюжети надихнули й багатьох інших митців. Зокрема відзначу «Український вузол. Війна з Росією» Ю. Дмитренко-Думича. Автор назвав книжку романом-мозаїкою, в якому художню оповідь поєднано з численними фрагментами документів і свідчень очевидців. Головні герої роману — махновці. Вони і в центрі кіноповісті О. Михайлюти «Вольниця», а також документальної повісті О. Скрипника «За золотом Нестора Махна». Дуже інформативною і написаною з особливим щемом вийшла книжка двох авторів з Гуляйполя, В. Яланського та Л. Верьовки, — «Нестор і Галина». У дарчому написі автори визначили її жанр так: «...наша книжка виткана, мабуть, більше на емоціях: то гуляйпільський біль (і вчорашній, і сьогоднішній)». Нарешті згадаю і роман-хроніку М. Іванченка «Дума про вільних козаків», події якої розгортаються у 1917—1922 рр. на Звенигородщині.

А як сьогодні реагує на повстанську проблематику академічна історіографія, які завдання стоять перед сучасними дослідниками, чим відрізняються їх інтерпретації від інтерпретацій попередників з уже далеких 90-х років? Насамперед це розширення тематичного і хронологічного поля. Якщо у 90-х роках ХХ ст. історія Української революції передавалась переважно через політичні та соціальні сюжети, то сьогодні в них активно вплітаються військові. Якщо радянська історіографія активно використовувала парадигму громадянської війни, то сучасна українська — говорить про російсько-українське військове протистояння, яке почалося з оголошення Раднаркомом РСФРР на початку грудня 1917 р. війни Українській

Народній Республіці. Невдачі українського державотворення насамперед пов'язані з зовнішньою агресією, білою і передусім червоною. Повстанський рух відіграв важливу роль у стримуванні цієї агресії у 1919—1920 роках. Зверну увагу на видану в 2016 р. «Історію українського війська». Це синтетична узагальнювальна, популярна праця, у якій змальовано історію українського війська від найдавніших часів до сьогодення. Одне з центральних місць у ній посідає розділ про військо визвольних змагань 1917—1921 років, де є ґрунтовний параграф про селянський повстанський рух, написаний В. Лободаєвим. Автор, розуміючи складність досліджуваного предмету, не вдається до його надмірної глорифікації, а намагається критично говорити про сильні і слабкі сторони руху. Повстанські отамани, на його думку, несуть значну частину відповідальності за єврейські погроми, пограбування, вбивства. Повстанський рух не спромігся виробити цілісної ідейно-політичної програми, його гасла часто ситуативно змінювалися, як і вектор руху (антикомуністичний, антиденікінський, антигетьманський). У зв'язку з цим автор ставить питання про конструктивність чи деструктивність досліджуваного явища. Це питання постає і на сторінках пропонованої книжки. Про що це свідчить? Насамперед про те, що вивчення проблеми стало значно глибшим, однак далеке від завершення. Автори не мають однозначної відповіді на поставлене питання. Воно залишається відкритим. І це добре, в історії нема раз і назавжди прочитаних і перегорнутих сторінок, є брак доказової бази, слабе вивчення контексту, проблеми методології. Коли вони долаються, з'являється нове бачення.

Яким же чином розширюється поле досліджень? Насамперед дослідженням традиційної тематики. Як показовий приклад вкажу на праці В. Горака з історії виступу

отамана Григор'єва, на доробок С. Богана, консолідований у книжці «Повстанці Одещини і Придністров'я: антикомуністичний повстанський рух на Південному Заході України у 1920—1923 рр.». Оригінальністю задуму та вмiлим поєднанням краєзнавства з історією повстанства відзначається книжка В. Чопа та І. Лимана «Вольний Бердянськ: місто в період анархістського соціального експерименту (1918—1921 роки)». Ці праці — приклад своєрідного наповнення проблеми зсередини, її поглибленого детального вивчення. Регіональні особливості розвитку повстанства зумовили появу кандидатських дисертацій П. Ісакова, М. Гончара, Д. Михайличенка, В. Чопа.

Шлях хронологічного розширення тематики пропонує В. Лободаєв. Звертаю увагу на його книжку «Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917—1918 рр.». Уже навесні 1917 р. в Україні за/від/роджується «вільне козацтво» — парамілітарні сільські та волосні загони, які до осені того самого року об'єдналися в курені та кіш Вільного козацтва. Часто в літературі трапляється твердження про 60 тисяч «вільних козаків». Цифра ця неточна, але дає уявлення про масовість руху. В ньому було багато особливостей та характерних ознак, але в умовах наростання економічної та політичної кризи в країні на перший план виходили функції місцевої самооборони. Фактично це була модель, за якою формувався повстанський рух наступного року. Відома ключова роль «вільного козацтва» у Звенигородсько-Таращанському повстанні влітку 1918 року.

В історичній літературі склалося загальне враження про 1917 р., принаймні до жовтня, як про демократичну фазу революції. Однак це далеко не так, у цей період відбувалися накопичення та спонтанні викиди деструктивної енергії. Особливо вони помітні на селі, у протистоянні

Про авторів:

Архирейський Дмитро Володимирович — доктор історичних наук, доцент, заступник декана історичного факультету з навчальної роботи Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, професор кафедри східноєвропейської історії

Ісаков Павло Миколайович — кандидат історичних наук, доцент кафедри пенітенціарної діяльності Інституту кримінально-виконавчої служби, полковник внутрішньої служби

Ковальчук Михайло Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії й джерелознавства імені М. С. Грушевського

Красносілецький Денис Павлович — кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Лободаєв Володимир Миколайович — кандидат історичних наук, доцент, заступник декана з навчальної та виховної роботи історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Малиновський Борис Володимирович — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри державно-правових дисциплін Нікопольського факультету Національного університету «Одеська юридична академія»

Митрофаненко Юрій Станіславович — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри теорії і методики середньої освіти КЗ «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського» (м. Кропивницький)

Михайличенко Дмитро Юрійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної економії Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця

Резніков Владислав Валерійович — кандидат історичних наук, фахівець видавничо-поліграфічного виробництва Харківського державного університету харчування та торгівлі

Науково-популярне видання

Війна з державою чи за державу? Селянський повстанський рух в Україні 1917—1921 років

Керівник проекту *С. І. Мозгова*
Координатор проекту *К. В. Новак*
Відповідальний за випуск *І. Р. Залатарьов*
Редактор *Г. В. Сологуб*
Художній редактор *Т. О. Волошина*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*

Підписано до друку 13.04.2017.
Формат 84x108/32. Друк офсетний.
Гарнітура «TextBook». Ум. друк. арк. 21.
Наклад 4000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61012, м. Харків, вул. Різдяна, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com